

המשיח.⁶⁴ מתברר כי על אף הלעג המופנה כלפי השיטה הפרשנית הזאת בסיפורים על המינים בסוכה ובסנהדרין, החכמים עצמם השתמשו באותה שיטה ממש כאשר ניסו להראות כי שמו של המשיח מופיע בכתובים. כידוע, פרשנות של שמות פרטיים שכיחה מאוד במקרא ובספרות הקדומה, בעיקר בצורות שונות של מדרשי שמות,⁶⁵ אך באלה אין המאפיינים המיוחדים של השיטה שעמדנו עליה כאן.⁶⁶ לעומת זאת, בשני מקומות בתלמוד מופיעים מדרשים מזהים מן הטיפוס הפרשני שעמדנו עליו כאן. בשני המקומות הפירוש קונקרטי ומכוון לדמות ידועה, ובשניהם ההקשר הוא משיחי במובהק.

המקום הראשון הוא המדרש הידוע של ר' עקיבא על שמעון בן כוסבה: 'תני ר' שמעון בן יוחי: עקיבה רבי היה דורש "דרך כוכב מיעקב – דרך כוזבא מיעקב".'⁶⁷ אמנם הזיהוי שבדרשה – כוכב = כוכבא = כוזבא – איננו ישיר, אבל מצורתה של הדרשה עולה שזיהוי השם בכתוב הוא העומד ביסודה.⁶⁸ מימוש מלא של הזיהוי הזה נעשה עם כינויו של בן כוסבה 'בר כוכבא'. כידוע, שם זה מופיע בכתביהם

64 על הניסיונות לגלות את שמו של המשיח במקומות שונים בספרות הזו"ל ראה א"א אורבך, חז"ל: פרקי אמונות ודעות, ירושלים תשל"ו, עמ' 616–617.

65 על מדרש השם במקרא ראה זליגמן (לעיל הערה 29), עמ' 30–32; י' דביר, ייעודה של השליחות בשם המקראי, תל אביב תשכ"ט; מ' גרסיאל, מדרשי שמות במקרא, רמת גן תשמ"ח. יש הסבורים כי בתלמוד יש מעין מדרש שם סמוי מסוג מיוחד: חכמים שונים קרויים על שם מימרותיהם או שיש קשר מילולי ברור בין שם לבין מאמרם; ראה בפירוט רב אצל ר' מרגליות, לחקר שמות וכינויים בתלמוד, ירושלים תש"ך, עמ' ה–יז. מעניין לציין שגם בסוגיה שלנו גופה יש דוגמה לתופעה זו: 'מנא הני מילי? אמר רב עינא דאמר קרא "ושאבתם מים בששון ממעיני הישועה"' (לעיל הערה 36). על דוגמה זו העיר יוחנן ברויאר, 'משחקי לשון בספרות חז"ל', לשוננו לעם מט [תשנ"ח], עמ' 161.

66 מקרים דומים יותר לשיטה שלנו אפשר למצוא במקומות שבהם מתפרשת מילה קשה או יחידאית כשם פרטי; כך למשל תרגום השבעים ל'בן משק בתי' (בר' טו, ב), המפרש את המילה היחידאית 'משק' כשמה הפרטי של שפחת אברהם (על פירושים כאלה למילים קשות בתלמוד ראה מרגליות [לעיל הערה 65], עמ' יח–כח). שלא כפירוש למילה קשה מצוי טיפוס הדרשה הזה במדרש על הפסוק 'זה' ברוך את אברהם בל': 'בת הייתה לו וככל שמה' (תוספתא, קידושין ה, כ [עמ' 299]) – המדרש קורא את המילה הרגילה כאילו היא שמה הפרטי של בתו של אברהם. המניע והמטרה של מדרש זה אינם ברורים.

67 ירושלמי, תענית ד, ה [סח ע"ד]. העובדה שר' עקיבא ייחס מעמד משיחי לבן כוסבה נזכרת שם בפירוש: 'ר' עקיבה כד הוה חמי בר כוזבא הוא אמר: דין הוא מלכא משיחא'. על קריאתו של כתוב זה במשמעות משיחית במקורות קדומים ראה J. J. Collins, *The Scepter and Star: The Messiahs of the Dead Sea Scrolls and Other Ancient Literature*, New York 1995, pp. 63–64.

68 בברית דמשק הפירוש לפסוק הוא בצורת פשר: 'הכוכב הוא דורש התורה, כאשר כתוב "דרך כוכב מיעקב וקם שבט מישראל"', השבט הוא נשיא כל העדה, ובעמדו ו"קרקר את כל בני שת"' (ברית דמשק ז 18–21). בדרשתו של ר' עקיבא מקבל הפשר משמעות קונקרטית לגמרי עם זיהוי המילה 'כוכב' עם שמו של בן כוזבא – 'כוכב' הופך כאן מכינוי כללי לשם פרטי.

של אבות הכנסייה הראשונים⁶⁹ ואין לו זכר במקורות היהודיים, אבל הדעת נותנת שמקורו יהודי וראשיתו בזיהוי שמו של בן כוסבה עם הכתוב 'דרך כוכב מיעקב'. המקום האחר הוא דוגמה מובהקת לקריאה המזהה:

מה שמו? דבי רבי שילא אמרי: שילה שמו, שנאמר 'עד כי יבא שילה'. דבי רבי ינאי אמרי: ינאי שמו, שנאמר 'יהי שמו לעולם לפני שמש ינון שמו'. דבי רבי חנינה אמרי: חנינה שמו, שנאמר 'יתן לכם חנינה'. ויש אומרים: מנחם בן חזקיה שמו, שנאמר 'כי רחוק ממני מנחם משיב נפשי'.⁷⁰

המבנה הדרשני של הקטע דומה ביותר לזה של הדרשות המיוחסות למינים בסיפורים בסוכה ובסנהדרין – גם כאן קוראים החכמים מילים בכתוב כאילו הן שמות פרטיים של אנשים. הדמיון בין שתי השיטות הדרשניות יתבלט עוד יותר לכשנשים לב לכך שתלמידי שלושת בתי המדרש מזהים בכתובים את שמותיהם של רבותיהם.⁷¹ אין מדובר כאן אפוא בניסיון תאורטי לדעת מה שמו של המשיח, אלא במאמץ להעניק מעמד משיחי לדמות נערצת מסוימת על ידי מציאת שמה בכתובים.

אבל שלא כמו בדרשתו של ר' עקיבא על בר כוכבא, שהנסיבות ההיסטוריות מעידות על אופייה המשיחי הקונקרטי במובהק, באשר לדרשות אלה יש מקום להרהר אם הן באמת משקפות תפיסה משיחית ממשית, כלומר האם התלמידים מייחסים לרבותיהם מעמד משיחי גמור כדרך שייחס ר' עקיבא לבר כוכבא, או שמא משחק המילים שבדרשה לא בא אלא להביע מידה של הערצה שרחשו התלמידים לרבותיהם. דעתנו נוטה לכך שיש להבין את הדרשות הללו, הנדירות בטיבן, במשמעותן המילולית הפשוטה, כלומר כמשקפות תפיסה משיחית קונקרטית. הבנה זו נסמכת – מלבד על הדמיון הרב בין הדרשות האלה לבין הדרשות של ראשוני הנוצרים – גם על המשך הקטע בתלמוד, שבו יש זיהויים ממשיים ופשוטים, ללא דרשות ומשחקי מילים: 'אמר רב נחמן: אי מן חייא הוא, כגון אנא [...] אמר רב: אי מן חייא הוא, כגון רבינו הקדוש'.⁷² – זיהויים ישירים, המרוככים אך במעט בעזרת המילה 'כגון'.

נראה שיש חשיבות גם לעובדה שהמאמרים בסוגיה הבבליה מיוחסים כולם לחכמים בני דורם של רבי ותלמידיו. ממקורות מספר עולה כי תקופת נשיאותו של רבי הייתה מלווה בהתחדשות של ציפיות משיחיות, ויש מתלמידיו שייחסו לו

69 יוסטינוס מרטיר, ואריסטון פיללאוס המצוטט אצל אוסביוס; ראה י' אפרון, 'מלחמת בר כוכבא לאור המסורת התלמודית', א' אופנהיימר וא' רפפורט (עורכים), מרד בר-כוכבא: מחקרים חדשים, ירושלים תשמ"ד, עמ' 54.

70 בבלי, סנהדרין צח ע"ב, לפי כ"י מימון. להמשך הקטע ('חיורא דבי רבי שמו') ראה את הנוסח שמביא ריימונדוס מרטיני ב'פגיון האמונה' עמ' 862 (מובא אצל אורבך [לעיל הערה 64], הערה 34).

71 ראה אורבך (לעיל הערה 64), עמ' 617.

72 שם.

סגולות משיחיות.⁷³ כפי שראינו, רב טען 'אי מן חייא הוא כגון רבינו הקדוש', ור' חייא קרא עליו את הכתוב 'רוח אפינו משיח ה'.'⁷⁴ ייתכן שהסימן שמסר רבי לר' חייא – 'דוד מלך ישראל חי וקיים'⁷⁵ – מלמד אף הוא על רמה מסוימת של תודעה משיחית.⁷⁶

ייחודו של הטקסט שבבבלי ניכר בהשוואה לטקסט המקביל בתלמוד הירושלמי:

רבנן אמרי: אהן מלכא משיחא אין מי חייא הוא דוד שמיה, אין מי דמכייא הוא דוד שמיה. אמר ר' תנחומא: אנא אמרית טעמא 'ועושה חסד למשיחו לדוד'. רבי יהושע בן לוי אמר: צמח שמו. ר' יודן בריה דרבי אייבו אמר: מנחם שמו. אמר חנניה בריה דר' אבהו: ולא פליגין, חושבניה דהדין כחושבניה דהדין, הוא צמח הוא מנחם.⁷⁷

החכמים בירושלמי עוסקים בבעיה דומה לזו שעסקו בה חבריהם שבבבלי: שמו של המשיח. אלא שבניגוד לסוגיה הבבלית אין כאן כל ניסיון לזהות את השם המופיע בכתובים עם דמות קיימת ומסוימת. החכמים בירושלמי אינם אווזים בשיטת הקריאה המיוחדת שבבבלי ואינם הופכים מילים רגילות לשמות פרטיים. אין ענינם למצוא בכתובים את שמה של דמות ידועה, אלא להפך, ללמוד מן הכתובים את שמו של המשיח, ולפיכך הם מביאים רק שמות הנזכרים בכתובים בפירוש כשמותיהן של דמויות משיחיות.⁷⁸ ר' יהושע בן לוי אינו מביא פסוק כהוכחה לטענתו ששמו של המשיח הוא צמח, אך אין ספק שהוא מסתמך על הכתוב בזכריה 'הנה איש צמח שמו ומתחתיו יצמח ובנה את היכל ה'.'⁷⁹ פסוק זה מציע בצורה המפורשת ביותר את שמה הפרטי של דמות משיחית. העובדה שהחכמים בבבלי אינם מזכירים את השם 'צמח' ואינם נזקקים כלל לכתוב המפורש הזה, אף על פי שהוא עונה בצורה

73 ראה ג' אלון, תולדות היהודים בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ב, [תל אביב] תשל"ו, עמ' 137; א"א אורבך, 'מעמד והנהגה בעולמם של חכמי ארץ ישראל', מעולמם של חכמים, ירושלים תשמ"ח, עמ' 326; הנ"ל (לעיל הערה 64), עמ' 609; י' לוין, 'תקופתו של ר' יהודה הנשיא', צ' ברס, ש' ספראי, י' צפירי ומ' שטרן (עורכים), ארץ ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי, א, ירושלים תשמ"ב, עמ' 117–118; א' אופנהיימר, הגליל בתקופת המשנה, ירושלים תשנ"א, עמ' 61–62; מ' אברבך, 'חזקיהו מלך יהודה ור' יהודה הנשיא: הקשרים משיחיים', תרכיץ נג (תשמ"ד), עמ' 353–371.

74 ירושלמי, שבת טז, א [טו ע"ג]; השווה ויקרא רבה טו, ד (מהדורת מרגליות, עמ' שכח–שכט).

75 בבלי, ראש השנה כה ע"א.

76 לעומת זאת מן הראוי לתת את הדעת לעמדה הספקנית שהביע פרנקל בשאלה אם הדרשה על 'רוח אפינו' אכן נתכוונה לייחס גוון משיחי למנהיגותו של רבי; ראה י' פרנקל, דרכי האגדה והמדרש, גבעתיים תשנ"א, עמ' 250–251, 624–625 הערות 90–94.

77 ירושלמי, ברכות ב, ד [ה ע"א].

78 עוד מדרשים הולכים בדרך זו ומציעים שמות אחרים הנזכרים במפורש בכתובים; ראה איכה רבה א, נא: 'ה' שמו' (לפי יר' כג, ו; השווה מדרש תהלים כא, ב); דרך ארץ, פרק שלום: 'שמו של משיח נקרא שלום' (לפי יש' ט, ה; מהדורת מ' היגר, ניו יורק תרצ"ה, עמ' 257).

79 זכ' ו, יג. על פסוק זה ראה גם להלן הערה 84.

הישירה ביותר על השאלה 'מה שמו', מלמדת על מגמתם, שלא הייתה לגלות מה שמו של המשיח, אלא להראות כי שמה של דמות ידועה מסוימת, שבה תלו ציפיות משיחיות, נמצא כבר במקרא.

שם אחד מופיע בשתי הסוגיות, הבבלית והארץ ישראלית – מנחם. מסתבר שמקורו במסורת קדומה שהייתה מוכרת לחכמי שני התלמודים.⁸⁰ אלא שגם ביחס לשם זה ניכר ההבדל שבין שתי הסוגיות: הבבלי, כדרכו, תומך את המסורת הזאת בפסוק מן המקרא – 'כי רחוק ממני מנחם משיב נפשי' – וקורא את המילה 'מנחם' כשם פרטי, שלא כמשמעה המקורי. לעומת זאת ר' יודן בירושלמי אינו מסתמך כלל על כתוב מן המקרא.⁸¹

ההבדל העקרוני בין מגמת הסוגיה בתלמוד הבבלי לבין זו של אחותה בירושלמי משתקף גם בהמשך הקטע בבבלי. לעומת הזיהויים הקונקרטיים המוצעים שם – 'אמר רב נחמן: אי מן חייא הוא, כגון אנא [...] אמר רב: אי מן חייא הוא, כגון רבינו הקדוש',⁸² – בירושלמי אין כל ניסיון לזהות את המשיח עם דמות ידועה: 'אין מן חייא הוא דוד שמה'.

אפשר אפוא כי כמו בדרשתו של ר' עקיבא על בר כוכבא, גם ברקע הדרשות על שמו של המשיח עומדת תפיסה משיחית קונקרטית. קריאת הכתובים, הנראית מוזרה במבט ראשון, אינה מבטאת משחק מילים גרידא אלא מאמץ פרשני מיוחד. כאן –

80 ראה מה שכתב על כך לאחרונה י' קנוהל, "ידיד המלך": המשיח של עדת קומראן, קבלה ג (תשנ"ח), עמ' 243–258. על המסורת הסיפורית על לידתו של מנחם, המובאת בירושלמי כאן ובאיכה רבה (להלן הערה 81) ראה י' פנקל, עיונים בעולמו הרוחני של סיפור האגדה, תל אביב תשמ"א, עמ' 158–163; ג' חזן-רוקס, רקמת חיים, תל אביב תשנ"ז, עמ' 164–172. בספרות המדרש מוצע עוד שם שאיננו תלוי בכתובים: 'אפרים' (כנראה כעקבות המסורת על משיח בן אפרים), ראה פסיקתא רבתי, פרשות לו–לז. פרופ' ישראל תא-שמע המנוח העירנו על השם 'ענני', שנתפס בספרות מאוחרת כשמו של המשיח: 'מי הוא ענני? זה [מלך] המשיח, שנאמר "חזה הוית כחזוי ליליא וארו עם ענני שמיא" (תנחומא בוכר, תולדות כ [עמ' 140]). המדרש אינו מופיע בתנחומא הנדפס ונוסף בו בדפוס מנטובה. מקומו בפרשת תולדות איננו מחוור כלל, ראה הערתו של בוכר שם, עמ' ע הערה קלד; א' גרינהוט, ספר הליקוטים: קובץ מדרשים ישנים, חלק ו, פרנקפורט תרס"ג, עמ' צה הערה 4). המדרש מזהה את ענני – האחרון לבית דוד לפי רשימת היוחסין שבפרק ג בספר דברי הימים א – עם משיח בן דוד. זיהוי זה בא גם בתרגום לפסוק: 'וענני הוא מלכא משיחא דעתיד לאתגלאה' (וראה הערתו של י"ל מימון, יחוסי תנאים ואמוראים, ירושלים תשכ"ג, עמ' רכג הערה 15).

81 במדרש מקביל באיכה רבה (דפוס א, נא; מהדורת בוכר, א, עמ' 88) מובא הקטע מן הירושלמי בתוספת פסוקים להוכחת כל שם ושם. לשם 'צמח' מובא הפסוק המתבקש 'הנה איש צמח שמו' וכראיה לשם 'מנחם' מובא הפסוק 'כי רחוק ממני מנחם'. נראה שפסוק זה מובא כאן בהשפעת הבבלי, לאחר שהדרשן לא מצא כל פסוק אחר היכול להצביע על השם 'מנחם'. השפעה בבלית ניכרת גם בהמשך הפסקה, במקום שמצוטטת בפירוש הסוגיה הבבלית על שמו של המשיח (ושם עוד הצעה אחרת כדרכו של הבבלי: 'נהורא שמו, שנאמר "ונהורא עמה שרא" [דנ' ב, כב], וראה בוכר שם, הערה תסה).

82 בבלי, סנהדרין צח ע"ב.

כמו אצל אבות הכנסייה – מתגלה הדחף העמוק המקנן בקרב קבוצות משיחיות למצוא בכתובים התייחסות למנהיגן המשיחי בציון מפורש של שמו הפרטי, שהרי בתודעתן של קבוצות אלה כל הנביאים לא נתנבאו אלא על הווייתן שלהן.⁸³ מעניין אפוא לגלות שאותה שיטה פרשנית שהחכמים לועגים לה בסיפורים על ששון ושמחה ועל חמשת תלמידיו של ישו משמשת את החכמים עצמם בשעה שהם מונעים על ידי דחף דומה לזה המניע את הקוראים הנוצרים. עובדה זו יש בה כדי ללמד על עוצמת הפיתוי שבדרך הקריאה הזאת. טכניקה פרשנית זו היא למעשה סניף של שיטת הפשר המוכרת מכתבי כת מדבר יהודה. מאחר שהכת ראתה את עצמה כמושא המרכזי של נבואות המקרא, היא תפסה את נסיבותיה וגורלה כמפתח פרשני הכרחי להבנת הכתובים וזיהתה יסודות בנבואות המקראיות עם דמויות ואירועים בחייה ובעולמה שלה. הקריאות המוצאות בכתוב את שמותיהם של המנהיגים המשיחיים – כאלה שפגשנו אצל אבות הכנסייה ובתלמוד – הן גילוי קיצוני של שיטה זו.⁸⁴ העיון בסיפורים הקצרים על ששון ושמחה וברקעם הפרשני והאידאולוגי מצביע על היכרות מעמיקה של החכמים עם דרכי פרשנות וסמלים של הנוצרים. סיפורים אלה, שנראו בקריאה ראשונה כהתבדחות שטחית ותמוהה הלועגת למינים שטיבם אינו ידוע, מתגלים אחרי העיון כפולמוס מחודד המכוון אל מוקדי הוויכוח היהודי נוצרי: המעמד המיוחד של גוף המשיח כתחליף למקדש באמונה הנוצרית הקדומה ושיטת הפרשנות המשיחית ההופכת את ביטויי הישועה בכתובים לקריאה בשמו הפרטי של המשיח.

83 תופעה דומה אפשר למצוא בדורות המאוחרים במאמריהם של מאמיני שבתי צבי, הטורחים למצוא רמזים לשמו של משיחם בכל מקום במקרא; ראה למשל דבריו של קרדוזו על שמו של שבתי צבי: 'אצל כל פינה יארוך, אך ורק בכל מקום שיש בו רמז גאולה או רמז משיח' (ג' שלום, מחקרי שכתאות, ההדיר י' ליכס, תל אביב תשנ"ב, עמ' 176–177. ראה שם גם את פירושו לסוגיית סנהדרין צח ע"ב).

84 ייתכן כי לשיטה זו של קריאת מילה כשם פרטי בהקשר המשיחי אפשר למצוא מעין תקדים פנים-מקראי. ירמיהו ניבא על המושיע העתידי בלשון 'והקימותי לדוד צמח צדיק' (יר' כג, ה, והשווה שם לג, טו). לאחר שיכת ציון נתנבא זכריה: 'הנה איש צמח שמו ומתחתיו יצמח ובנה את היכל ה' (זכ' ו, יג, והשווה שם ג, ח: 'כי הנני מביא את עבדי צמח'). יהא אשר יהא הפירוש המדויק של הדברים בזכריה, קריאת שני הכתובים בהקשר אחד יכולה להעמיד את זכריה כאילו הוא מזהה את הצמח שבנבואת ירמיהו עם איש ששמו צמח. אפשרות קיומה של שיטה כזאת כבר בתוך המקרא מזמינה את הפרשן המאוחר להפעיל אותה גם במקומות אחרים שבהם יוכל, לדעתו, למצוא את שמו של המשיח.